

ОСОБЛИВОСТІ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ НА ЗАСАДАХ ПРАВОСЛАВНОЇ КУЛЬТУРИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Людмила Москальова, Ганна Єрмак

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Анотація:

У статті окреслено складники духовно-морального виховання учнівської молоді, що було характерним для церковних початкових шкіл православного спрямування на Півдні України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У результаті дослідження виокремлено такі методи духовно-морального виховання, як формування моральної свідомості, формування моральної поведінки, стимулювання моральної діяльності й поведінки. Формами й засобами духовно-морального виховання учнівської молоді в зазначений період були народні читання, паломництво, церковний спів, уроки рукоділля.

Ключові слова:

парафіяльне духовенство; православна культура; учнівська молодь; форми, методи й засоби духовно-морального виховання; церковні початкові школи.

Аннотация:

Москалёва Людмила, Ермак Анна. Особенности духовно-нравственного воспитания учащейся молодежи на основе православной культуры на Юге Украины (вторая половина XIX – начало XX в.).

В статье рассмотрены составляющие духовно-нравственного воспитания учащейся молодежи, характерного для церковных начальных школ православного направления на Юге Украины во второй половине XIX – в начале XX в. В результате исследования были выделены методы духовно-нравственного воспитания: формирование нравственного сознания, формирование нравственного поведения, стимулирование нравственной деятельности и поведения. Формами и средствами духовно-нравственного воспитания учащейся молодежи в указанный период были народные чтения, паломничество, церковное пение, уроки рукоделия.

Ключевые слова:

приходское духовенство; православная культура; учащаяся молодежь; формы, методы и средства духовно-нравственного воспитания; церковные начальные школы.

Resume:

Moskaliova Liudmyla, Yermak Hanna. Peculiarities of spiritual and moral education of student youth on the Orthodox culture basis in the South of Ukraine (the second half of the XIX – the beginning of the XX century).

The article characterizes the components of spiritual and moral education of student youth. These components were used in Orthodox Church primary schools in the South of Ukraine in the second half of the XIX – the beginning of the XX century. The result of the work is the identification of the methods of spiritual and moral education: the formation of moral consciousness, the formation of moral behavior and stimulation of moral activity and behavior. The popular forms and means of spiritual and moral education of student youth of the period were reading, pilgrimage, church singing, handcraft lessons.

Key words:

parish clergy; the Orthodox culture; student youth; forms, methods and means of spiritual and moral education; religious primary schools.

Постановка проблеми. Активна соціальна динаміка суспільства, потоки інформації, що постійно збільшуються, сучасна політика консьюмеризму формують у молодого покоління матеріалістичні погляди на життя, що значно зменшує важливість духовно-морального зростання й розвитку. Учнівській молоді дуже важко виробляти моральні орієнтири в суспільстві, оскільки сучасні засоби масової комунікації – Інтернет, телебачення, радіо – перенасичені жорстокістю, насильством, прикладами неповажливого ставлення до батьків, бездуховності й легкого життя. Авторитетні для підлітків джерела інформації формують у молодого покоління переконаність у неважливості й непотрібності внутрішньої роботи над собою, що зумовлює руйнування людської сутності й Божого образу в душі. Союз двох інституцій – Церкви й держави – на теренах України був розірваний у 1918 р. законом «Про свободу совісті, церковні й релігійні об'єднання». Цей нормативний документ регламентував вільний вибір релігійного вірування кожним громадянином або давав право не вірувати взагалі. Молодому поколінню нав'язувалась політика комуністичної моралі, яка характеризувалась браком духовного

складника. Нищення духовності впродовж майже сімдесяти років призвело до появи суспільства з низьким рівнем моральних цінностей. Саме тому слід звернути увагу на особливості системи виховання учнівської молоді в церковних початкових школах у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. й розкрити духовно-моральний складник тогочасного освітньо-виховного процесу. Характерною ознакою духовно зрілої особистості в суспільстві окресленого історичного періоду була наявність моральних цінностей, що спиралися на Божі Заповіді й Закони.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання духовно-морального виховання молодого покоління з використанням традиційних християнських цінностей розглянуто в дослідженнях представників святоотецької педагогіки Феофана Затворника, Івана Златоуста та інших, діячів християнської педагогіки М. Бердяєва, В. Зенківського, І. Ільїна, Л. Толстого, К. Ушинського, П. Флоренського та ін., а також сучасних українських науковців В. Жуковського, Л. Кузьмінської, К. Нікітської та ін. Особливостям духовно-морального виховання в церковних початкових школах і духовно-

навчальних закладах Православної Церкви присвячено праці Л. Генік, Н. Коляди, С. Куломзіної, І. Лимана, В. Перерви, Г. Степаненко та ін. Християнську етику як засіб морального виховання юнацтва розглядали у своїх роботах Т. Саннікова, О. Скоробагатська, І. Яковенко та ін.

Формулювання цілей статті. Мета статті – схарактеризувати форми, методи й засоби духовно-морального виховання учнівської молоді в церковних початкових школах Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Християнську релігійну освіту на території Півдня України в зазначений історичний період упроваджували представники Православної Церкви. До церковних початкових шкіл під патронатом православного духовенства належали церковнопарафіяльні школи (однокласні й двокласні), школи грамоти й недільні школи.

Основним і найбільш поширеним типом початкових шкіл Духовного відомства були церковнопарафіяльні школи, які на початку свого функціонування називалися парафіяльними училищами. Своїй появі останні зобов'язані кільком законодавчим актам, зокрема іменному наказу імператора «Про влаштування училищ» (1803 р.), Положенню Святішого Синоду Православної Церкви «Про заснування сільських парафіяльних Училищ і про викладання в них навчання священо- і церковнослужителями» (1805 р.). Церковні училища на початку XIX ст. не мали встановлених програм, посібників, а також спеціалізованих закладів, де готували вчителів для шкіл цього типу. Викладали священники, члени причту (особи, які служили при церкві), а також інші грамотні люди не духовного сану. Учні опановували церковнослов'янську мову, Закон Божий, вивчали Псалтир, Часослов, а в деяких церковних училищах – церковний спів з голосу. Умови тогочасного освітньо-виховного процесу в парафіяльних училищах дають підстави твердити про недостатню кількість методів, форм і засобів духовно-морального виховання учнівської молоді, а також про їх невисоку якість. Але в той час навчальні заклади цього типу високо цінувалися серед сільського населення, оскільки це була єдина можливість навчити дітей основ грамотності й отримати їм релігійно-моральне виховання. Основні законодавчі акти, що вплинули на розвиток шкільної системи освіти в XIX ст., були затверджені імператором: «Положення про початкову народну освіту» (1864 р.), «Положення про початкові народні училища» (1874 р.). Фактично це була перша спроба уряду

не тільки створити єдину законодавчу базу для початкових навчальних закладів усіх типів, а й утвердити в народі релігійні й моральні поняття, використовуючи для цього відповідні методи, форми й засоби морального виховання.

У «Правилах про церковнопарафіяльні школи» (1884 р.) зазначалося, що окреслений тип церковних початкових шкіл мав прищеплювати учням «повагу до церкви й богослужіння, щоб відвідування церкви й участь у богослужінні стала потребою серця учнів» [3]. Формуванню нових методів, форм і засобів духовно-морального виховання учнівської молоді церковнопарафіяльних шкіл сприяли: положення Святішого Синоду Православної Церкви «Про практичні заняття учнів церковнопарафіяльних шкіл садівництвом та городництвом» (1891 р.), затверджені імператором «Положення про управління школами церковнопарафіяльними і грамоти відомства Православного сповідання» (1896 р.), «Положення про церковні школи відомства Православного сповідання» (1902 р.), укладені Святішим Синодом Православної Церкви «Правила про влаштування деревних шкілок, садів, городів, пасік та інших господарств у початкових школах відомства Православного сповідання» (1905 р.) [5]. Вони позитивно впливали на набуття молоддю не тільки практичних навичок з сільськогосподарських робіт, а й привчали до дотримання християнських норм і цінностей.

Зі свого боку, школи грамоти до отримання офіційного правового статусу, засновувалися як домашні школи грамоти в основному для дітей малозабезпеченого сільського населення. Заняття відбувалися вдома у вихователя або по черзі в хатах кожного з учнів. У школах грамоти було заведено, наприклад, перед початком навчання хреститися й цілувати першу сторінку букваря, що свідчило про повагу учня до розпочатої справи й моральний компонент у системі освіти того часу. Можна твердити, що школи грамоти, завдяки своїй доступності для населення, мали велике значення у справі народної освіти. Незважаючи на значний внесок у справу поширення початкової освіти й духовно-морального виховання, свій офіційний статус школи грамоти отримали лише в 1891 р. завдяки «Правилам про школи грамоти», що були затверджені імператором [5]. Церковні школи цього типу стали перехідною ланкою до церковнопарафіяльних шкіл у системі початкової церковної освіти. Крім того, для забезпечення церковних початкових шкіл кваліфікованими педагогічними кадрами представники Святішого Синоду Православної Церкви визнали за доцільне спрямувати свою діяльність на поширення другокласних

і церковно-вчительських шкіл, що були призначені для здобуття освіти вчителями початкових церковних навчальних закладів. Зауважимо, що значну частину шкіл грамоти на поч. ХХ ст. було реформовано в однокласні церковнопарафіяльні школи.

Найменш поширеним типом церковних початкових шкіл були недільні школи, у межах освітньої програми яких організовувалися заняття для неграмотних і малограмотних місцевих мешканців. «Положення про початкові народні училища» (1874 р.) офіційно надавали школам грамоти правового статусу, а «Правила про церковнопарафіяльні школи» (1884 р.) давали змогу духовенству відкривати додаткові класи при церковнопарафіяльних школах, недільні школи, а також проводити щоденні уроки для дорослих. Заняття влаштувалися для неграмотних і малограмотних осіб, а також повторювальні заняття для грамотних людей, які були охочі практикувати й підтримувати належний рівень здобутих раніше знань. У недільних школах навчалися за програмами початкових народних училищ, однокласних і двокласних церковнопарафіяльних шкіл. Підкреслимо, що недільні школи мали не тільки освітнє, а й моральне спрямування.

У церковних початкових школах Закон Божий був головним і обов'язковим предметом, викладання якого зазвичай доручалося парафіяльним священикам. Серед їх основних обов'язків також було завідування церковною школою й нагляд за релігійно-моральним вихованням у світських і церковних початкових школах. Про важливість духовно-морального виховання свідчив той факт, що батьки насамперед купували своїй дитині-школяру «азбуку зі священними зображеннями, псалтир, часослов чи молитовник» [1, с. 10]. До предметів, які також викладалися в церковних початкових школах, належали церковний спів, письмо, арифметика, читання, рукоділля.

Отже, можна твердити, що церковнопарафіяльні школи, школи грамоти, недільні школи кінця ХІХ – початку ХХ ст. мали розвинену систему освіти з широким спектром використання методів, форм і засобів духовно-морального виховання учнівської молоді.

Аналіз періодів становлення й динаміки розвитку церковних початкових шкіл надав нам можливість виокремити основні методи, форми й засоби духовно-морального виховання учнівської молоді, що були характерні для тогочасної системи освіти. Серед методів роботи з дітьми та молоддю на засадах православного віровчення можна виділити: методи формування моральної свідомості, методи формування моральної поведінки

й методи стимулювання моральної діяльності та поведінки [5]. Так, бесіди й лекції духовно-морального спрямування, підготовка парафіяльними священиками й учителями дітей до паломницьких подорожей, сповідей, роз'яснення важливості вшанування християнських цінностей, участь у церковному хорі, богослужіннях сприяли формуванню моральної свідомості школярів. Методи формування моральної поведінки полягали в привчанні учнівської молоді до правильної поведінки в храмі, дотриманні християнських моральних норм і цінностей, у створенні виховних ситуацій. До методів стимулювання моральної діяльності й поведінки належали заохочення, схвалення, а також позитивна чи негативна оцінка наставників і вчителів.

Форми й засоби духовно-морального виховання учнівської молоді в церковних початкових школах базувалися на християнському віровченні. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на території Півдня України набули поширення народні читання з використанням проектора й тематичних слайдів. Народні читання зазвичай супроводжувалися книжковими виставками, роздаванням книг і листівок духовно-морального змісту. Для релігійної просвіти населення й розширення кругозору на подібних заходах зачитували й обговорювали фрагменти з Євангелія, пояснювали особливості богослужіння, повідомляли інформацію з різних галузей наук – історії, географії, гігієни тощо. Значне місце в народних читаннях посідав хоровий спів. Крім того, народні читання також сприяли прищепленню навичок тверезості серед шкільної молоді. Парафіяльному священикові рекомендувалось залучати до цієї справи членів причту, учителів, місцеву інтелігенцію й парафіян, оскільки представники громадськості мали змогу впливати на народ своїм особистим авторитетом і надавати допомогу у влаштуванні народних читань на антиалкогольну тематику.

Особливе значення для формування особистості християнина мала спільна участь парафіяльних священиків, учителів, опікунів церковнопарафіяльних шкіл, учнівської молоді та їхніх батьків у паломництвах, шкільних і релігійних святах. У 1910 р. Духовне відомство видало постанову «Щодо питання організації екскурсій учнів церковних шкіл», у якій наголошувалося на важливості цієї форми духовно-морального виховання молодого покоління [2, с. 1181].

Спільна участь дітей і батьків у святкових богослужіннях, урочистих зібраннях, церковному співі позитивно впливала на зміцнення відносин у християнській сім'ї

і навіть утримувала дорослих від лихослів'я й «противних християнській моральності розваг» [7, с. 252]. Наприклад, на базі релігійно-просвітницького центру Півдня України – Димитрійвського Херсоно-Одеського Єпархіального Дому Рада Братства регулярно проводила різдвяні вечори під назвою «Віфлеємська зірка», а також релігійно-освітні вечори для шкільної молоді, які супроводжувалися духовним співом і декламуванням віршів на релігійну й патріотичну тематику [6, с. 16].

Однією з форм духовно-морального виховання учнівської молоді була також сільськогосподарська праця, зокрема робота на шкільних ділянках, прихрामових будівлях, влаштування садів, городів, пасік, відвідування місцевих господарств і надання допомоги їхнім мешканцям. Завдяки цьому забезпечувалась спадковість поколінь і згуртованість колективу, формувалось відповідальне ставлення до ведення господарських справ, зміцнювались такі позитивні моральні чесноти, як працелюбність, співчуття, відповідальність, бережливе ставлення до природи тощо.

Навчальний курс церковних початкових шкіл, згідно з «Правилами про церковнопарафіяльні школи» (1884 р.), передбачав відкриття додаткових ремісничих і рукодільних класів, які на початку ХХ ст. стали обов'язковими для жіночих і змішаних шкіл [3]. Уроки рукоділля розглядалися як засіб духовно-морального виховання, спрямований на залучення дівчат до школи, оскільки мати-християнка, як перша вихователька дітей, поширювала основи християнської моралі в сім'ї. Зауважимо, що місцеве населення охоче віддавало дівчаток до подібних шкіл, де батьки залишали дітей до повного закінчення курсу.

На нашу думку, завдяки урокам рукоділля комплексно розв'язувалась проблема духовно-морального й естетичного виховання майбутніх господинь. Наприклад, дівчат навчали плести, вишивати, шити, виготовляти декоративні квіти, що сприяло набуттю ними практичних навичок доведення й прищеплювало такі позитивні моральні якості, як старанність і працелюбність. В умовах воєнного часу уроки рукоділля мали не тільки практичне спрямування, а й

підтримували дух патріотизму, що мало велике виховне значення. У церковнопарафіяльних школах виготовляли для воїнів білизну, шкарпетки та інші корисні речі й надсилали їх солдатам в армію. Напередодні великих християнських свят, зокрема таких, як Різдво Христове й Великдень, набули поширення святкові ярмарки, на яких учениці церковних початкових шкіл продавали свої роботи, а отримані кошти використовували на Пасхальні подарунки для воїнів [4, с. 22].

Висновки. Отже, процес духовно-морального виховання учнівської молоді в церковних початкових школах Півдня України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. характеризувався налагодженою структурою методів, форм і засобів, які мали законодавче й методичне підґрунтя, базувалися на християнських цінностях і православному віровченні. Слід підкреслити, що основним предметом у початкових церковних школах усіх типів був Закон Божий, що свідчило про духовно-моральну спрямованість освітньо-виховного процесу цих навчальних закладів. На нашу думку, завдяки цим методам (методи формування моральної свідомості, методи формування моральної поведінки й методи стимулювання моральної діяльності та поведінки), формам (народні читання, паломництво, шкільні й релігійні свята, робота в пришкольніх бібліотеках, церковний спів, святкові богослужіння й урочисті зібрання, уроки рукоділля й ремісництва, праця на шкільних ділянках тощо) і засобам духовно-морального виховання (влаштування книжкових виставок, роздавання книжок і листівок духовно-морального змісту, літературно-інструментальні вечори, новорічні ялинки та ін.) відбувалося налагодження добрих взаємин між паствою, церковною школою та Церквою; формувалася моральна поведінка й діяльність, що закладали тривкі основи християнської моральності й прищеплювало повагу до православної культури й традицій.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі є вивчення спільного досвіду роботи християнських недільних шкіл і навчальних закладів у сфері духовно-морального виховання молоді в сучасних умовах.

Список використаних джерел

1. Бабкин М. А. Духовенство русской православной церкви и свержение монархии (начало ХХ в. – конец 1917 г.): монография / М. А. Бабкин. – М. : Гос. публ. ист. б-ка России, 2007. – 532 с.
2. Бѣлгородскій А. Организация ученическихъ экскурсій / А. Бѣлгородскій // Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ. – 1912. – № 29. – С. 1181–1189.
3. Высочайше утвержденные Правила о церковно-приходскихъ школахъ: Высочайше утвержденный

References

1. Babkin, M. A. (2007). *The clergy of Russian Orthodox Church and overthrow of monarchy (early 20th century – late 1917): monograph*. Moscow : State public historical library of Russia. [in Russian]
2. Belgorodskii, A. (1912). Organization of students' excursions. *Pribavlenia k Tserkovnym vedomostiam*, 29, 1181–1189. [in Russian]
3. *Highly approved Rules on parochial schools: Highly approved humble report of Attorney General of the Holiest Synodus dated as 13 June 1884 № 2318* (1887).

- всеподданнїйшій докладъ Обер-Прокурора Святейшаго Синода от 13 іюня 1884 г. № 2318 // Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. – 1884. – Собраніе третіе. – Т. IV. – Спб : Государственная типографія, 1887. – С. 372–374.
4. ДААРК, фонд 419, оп. 1, справа 71.
  5. Єрмак Г. В. Взаємодія навчальних закладів православної Церкви і громадськості у моральному вихованні учнівської молоді Півдня України (кінець XIX століття – 1917 рік) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Г. В. Єрмак. – Мелітополь, 2015. – 20 с.
  6. Отчетъ о состояніи и дѣятельности Одесскаго Епархіального Свято-Андреевскаго Братства за 1912 годъ. – Одесса : Печатано в типографіи Епархіального Дома, 1913. – 28 с.
  7. Отчетъ Херсонскаго Епархіального Училищнаго Совѣта о состояніи церковно-приходскихъ школь и школь грамоты Херсонской епархіи за 1900 гражданскій годъ // Прибавленія къ Херсонскимъ епархіальнымъ вѣдомостямъ. – 1902. – № 8. – С. 249–257.
- In : Complete collection of laws of the Russian Empire. 3rd collection. Vol. IV. Spb : State typography, 372–374. [in Russian]
4. DAARK, fund 419, list 1, case 71. [in Ukrainian]
  5. Yermak, H. V. (2015). *Interaction of educational institutions of Orthodox Church and community in moral education of student youth in the South of Ukraine (late 19th century – 1917) : abstract of thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences : 13.00.01 "General Pedagogy and History of Pedagogy"*. Melitopol. [in Russian]
  6. *Report on the condition and activity of Odessa Eparchial St. Andrey Brotherhood in the year of 1912* (1913). Odessa : Printed in Eparchial House Typography. [in Russian]
  7. Report of Kherson Eparchial School Council on the condition of parochial schools and grammar schools in Kherson eparchy in the year of 1900 (1902). *Pribavleniia k Khersonskim yeparkhial'nym vedomostiam*, 8, 249–257. [in Russian]

Рецензент: Сегеда Н.А. – д.пед.н., професор

Відомості про авторів:

Москальова Людмила Юрійвна

moskaleva_lu@bk.ru

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
вул. Гетьманська, 20, м. Мелітополь, Запорізька область,
72300, Україна

Єрмак Ганна Володимирівна

zamer2002@yandex.ua

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
вул. Гетьманська, 20, м. Мелітополь, Запорізька область,
72300, Україна

Information about the authors:

Moskaliowa Liudmyla Yuriiivna

moskaleva_lu@bk.ru

Melitopol Bohdan Khmelnytsky
State Pedagogical University
20 Hetmans'ka St., Melitopol,
Zaporizhia region, 72312, Ukraine

Yermak Hanna Volodymyrivna

zamer2002@yandex.ua

Melitopol Bohdan Khmelnytsky
State Pedagogical University
20 Hetmans'ka St., Melitopol,
Zaporizhia region, 72312, Ukraine

doi: <http://dx.doi.org/10.7905/nvmdpu.v0i17.1634>

doi: <http://dx.doi.org/10.7905/nvmdpu.v0i17.1634>

Матеріал надійшов до редакції 26. 11. 2016р.
Прийнято до друку 13. 12. 2016 р.

Received at the editorial office 26. 11. 2016.
Accepted for publishing 13. 12. 2016.